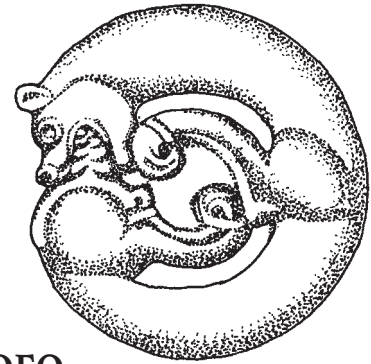

О.В. Старік, В.С. Аксьонов *

РЕЧІ САЛТІВСЬКОГО ЧАСУ З КОЛЕКЦІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті аналізується речовий комплекс, який був виявлений на кремаційному могильнику салтово-маяцької культури біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл.

Ключові слова: салтівська (салтово-маяцька) культура, Харківська обл., поминальний комплекс, озброєння, упряж, деталі одягу, предмети господарського призначення.

Могильник біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. було відкрито сучасними грабіжниками приблизно в 2007 р. Імовірно, це сталося під час обстежень німецьких позицій, що розташовані на високому мисі в безпосередній близькості від могильника. Втім, кількарічне грабування пам'ятки відбувалося в умовах збереження таємниці його розташування. Лише навесні 2010 р. харківським археологам стало відомо про існування цього некрополя салтово-маяцької культури (Лептев 2010, с. 73—74). У 2011—2013 рр. роботи на могильнику велися загоном середньовічної експедиції Харківського історичного музею на чолі зі співробітником «Слобожанської археологічної служби» О.О. Лаптевим. Матеріали цих досліджень частково опубліковані (Лаптев, Аксьонов 2012, с. 95—109) та зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Могильник розташований на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка, неподалік від її впадання в р. Сіверський Донець. Над рівнем

В. Бабки пам'ятка підвищена на 55—65 м. Могильник займає похилу площадку, що поступово знижується до річки в напрямку з південного сходу на північний захід. Некрополь має розміри не менше 300 × 100 м та площу близько 3,0 га. Окремі пограбовані поховання трапляються також в 0,15 км на північ, ближче до старих кар'єрів цегляного заводу в с. Кицівка. З південного заходу могильник обмежений ґрунтовою дорогою та просікою, за якими розташовуються штучні хвойні лісонасадження (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 1). Поверхня пам'ятки вкрита широколистяним лісом.

У 2014 р. до відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького (ДНІМ) було передано колекцію предметів, що пов'язані з населенням лісостепового варіанту салтово-маяцької археологічної культури. Дарувальник не рекомендував поширювати його ім'я. Ніякої інформації про спосіб, час та обставини отримання речей надано не було. Вдалося встановити зв'язок переданих матеріалів з могильником поблизу с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. Передані речі, як засвідчив чоловік, що їх передав, склали єдиний комплекс. Усі предмети були оформлені згідно законодавства та передані до фондів ДНІМ. У 2015 р. художник-реставратор музею В.В. Десятерик здійснив реставрацію вказаної колекції.

Речі, які склали єдиний поминальний комплекс, представлені зброєю, предметами кінського спорядження, металевими деталями одягу та господарським інвентарем. Усі речі несуть сліди перебування у вогні.

Шабля. Клинок зігнутий у три оберти, на більшій частині довжини (≈ 60 см) однолезвий, трикутний у перетині, з ледь вираженим

* СТАРІК Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Дніпровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького.

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, зав. відділу археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

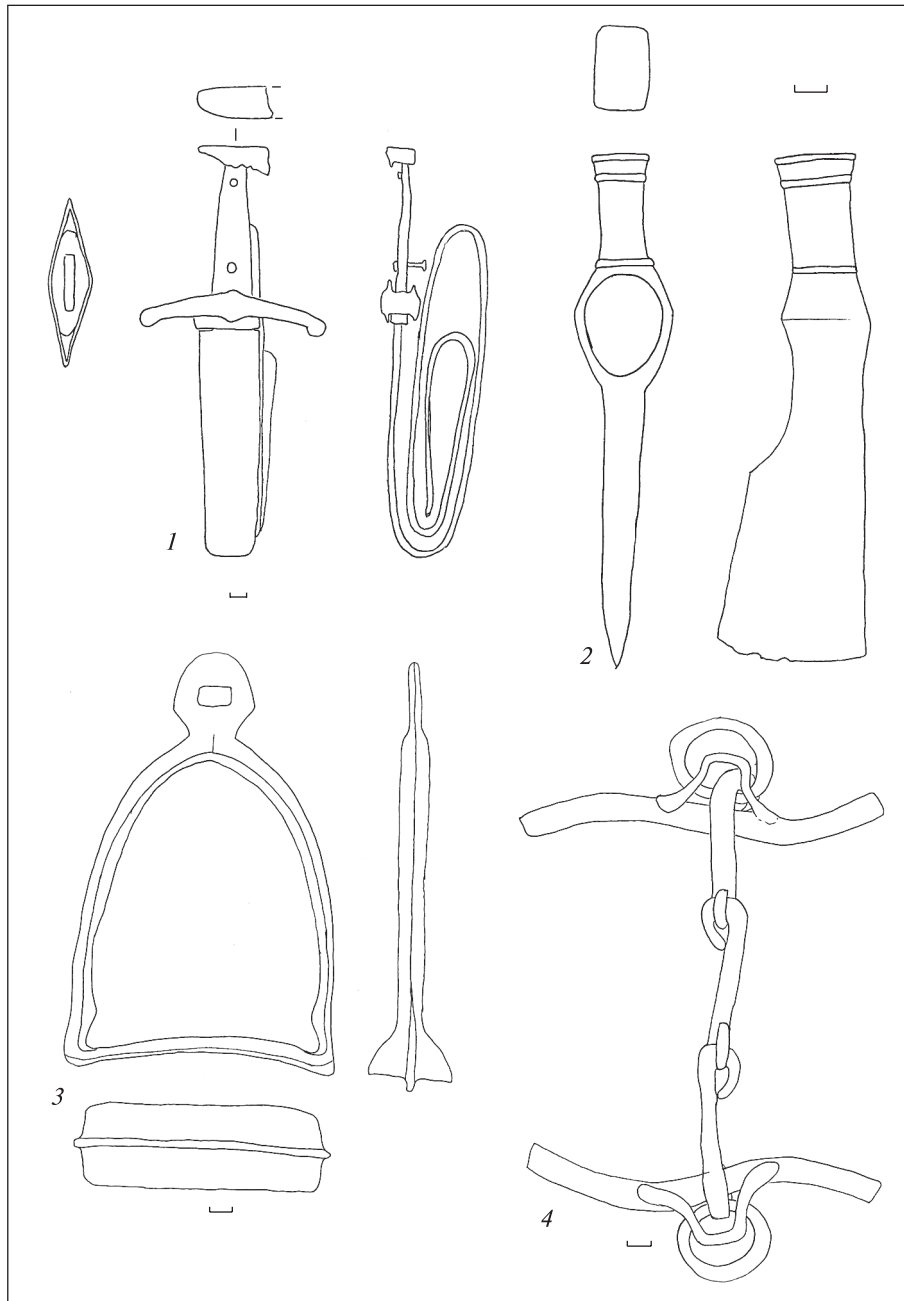

Рис. 1. Зброя та кінське спорядження: 1 — шабля; 2 — сокира-чекан; 3 — стремено; 4 — вудила

ребром (рис. 1, 1). Кінець клинка на довжину 10 см двозезовий, лінзоподібний у перетині. Клинок майже прямий, звужується до кінця (тах ширина 3,3 см; ширина спинки 0,6 см). Клинок у місці переходу у руків'я має обойму завширшки 1,3 см, для кращого насадження на нього перехрестя та утримання його у горизонтальному положенні. Перехрестя (10 × 1,7 см) напускне підпрямокутне в перетині, з невеликими овальними виступами посередині та овальними плоскими кінцями. Спостерігається невеликий кут нахилу кінцевих частин перехрестя до клинка. Перехрестя з незна-

чним нахилом у бік клинка добре представлені в кремаційних комплексах Прикубання (Дмитриев 2003, табл. 90, 32, 37, 49). Основа руків'я шаблі, розміром 11 × 2,0 см, брускоподібна, викована разом з клинком. На ньому збереглися дві залізні заклепки для кріплення дерев'яних (в основному) щічок (накладок). Одна заклепка має отвір у голівці. Третій наскрізний отвір поблизу заклепки, можливо, свідчить про ремонт руків'я. На кінці руків'я знаходиться наверх розміром 3,5 × 1,5 см, яке репрезентовано невисоким, овальним у плані, залізним стаканчиком з овальними виступами на бор-

тиках. Подібні наверхшя представленні в похованнях 101, 219/к-20 біригуального могильника Червона Гірка та в кремаційному похованні 252 могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2003, рис. 6, 10; Аксенов, Михеев 2006, рис. 62, 2). Враховуючи незначні розміри клинка, його незначну кривизну, тип перехрестя даний екземпляр зброї слід віднести до ранніх варіантів салтівських шабель (Крыганов 2012, с. 54, рис. 20, 1) та датувати другою половиною VIII — серединою IX ст. (Измайлов 1989, с. 109). Аналогічні шаблі і на інших кремаційних пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця: могильник Червона Гірка (Аксенов 1998, табл. I); могильник біля с. Нова Покровка, комплекс у с. Тополі (Кухаренко 1951, рис. 30, 4; 34; 36); П'ятницький могильник (Шрамко 1983, рис. 11, 15); могильник Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 40, 10; 62, 1; Аксенов 2005, рис. 1, 4; 4, 6; Колода 2012, илл. 9, 4); Бабчанський та Кочетокський некрополі (Свистун 2012, илл. 4, 4; 5, 3; 8, 3).

Сокира-чекан залізна, проушна з клиноподібним в перетині лезом, яке має в плані трапецієподібну форму та невеликий виступ у бік держака (рис. 1, 2). Загальна висота сокири становить 15,5 см. Ширина леза 4,5 см. Проушний отвір (по внутрішньому краю — $2,0 \times 2,6$ см) овальний. Сокира має короткий ($3,3 \times 2,4 \times 1,6$ см) підпрямокутний в перетині обушок, який закінчується прямокутним молоточкоподібним потовщенням. Сокира-чекан прикрашена по периметру на підпроушній та надпроушній частині однією рельєфною лінією, перед потовщенням — двома. Такі сокири-чекани (тип III, підтип 2, за класифікацією У.Ю. Кочкарова) (Кочкаров 2008, с. 70, табл. XXXV, 35—39) добре представлені в поховальних комплексах Північного Кавказу та Подонців'я (Плетнева 1989, с. 74—76; Крыганов 1989, рис. 3, 17; Кочкаров 2008, с. 70—71). Сокири-чекани з відтягнутим у бік держака лезом переважають над сокирами-чеканами інших типів у кремаціях могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, с. 109, рис. 41, 7; 47, 42; 53, 23; 55, 7; 61, 9; 78, 12). Ця тенденція характерна і для поховальних пам'яток ранньосередньовічного аланського населення басейну Сіверського Дінця (Плетнева 1989, рис. 35). Сокири цього типу отримали доволі широке розповсюдження. Вони зустрічаються на пам'ятках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу (Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 6, 8; Тарабанов 1983, рис. 1, 15), Прикам'я та Поволж-

зя (Алихова 1969, табл. 18, 19; Генинг, Халиков 1964, табл. IX, 4—6), Подоння (Винников, Афанасьев 1991, рис. 21, 11; Савченко 1986, рис. 7, 1; Михеев 2004, с. 79, рис. 3, 4; Аксенов, Воловик 1999, рис. 2, 9; 4, 5). Сокири-чекани цього типу можуть мати різну ширину леза та більший чи менший виступ у бік держака, різну висоту обуха (від невеличкого до майже рівного довжині леза). Ці відмінності, вірогідно, мають значення для визначення часу їх побутування. Так, на думку деяких дослідників, сокири з невисоким виступом у бік держака на широкому лезі більш характерні для пам'яток, які датуються не раніше кінця IX ст. (Крыганов 1987, с. 86), а сокири-чекани з вузьким лезом та високим обухом, який наближається за довжиною до довжини леза, зустрічаються частіше у пам'ятках другої половини VIII — початку IX ст. (Аксенов 1999, рис. 1, 19; 6, 35; Аксенов 2005, с. 359, рис. 4, 3, 4). Враховуючи все це, репрезентована сокира чекан може бути датована початком — серединою IX ст.

Зі зброєю дистанційної дії у комплексі пов'язані **вістря стріл**, які представлені 11 екземплярами (рис. 2, 1—11). Це залізні, черешкові з поріжком для упору між черешком та пером вістря. Вістря стріл відносяться до типів, які добре репрезентовані в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця та пам'ятках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу.

П'ять вістер стріл є трьохлопатеві та за формою пера належать до типу кілеподібних вузьких, у яких верхня трьохгранна частина пера поступово переходить у трьохлопатеву біля його основи (рис. 2, 1, 2, 5, 9, 10). Ще три вістря відносяться до відділу звичайних кілеподібних вузьких (рис. 2, 3, 4, 6). Максимальні розміри пера становлять $5,0 \times 0,8$ см. Черешки вістер стріл видовжені шилоподібні, округлі у перетині, з упором для древка в основі. Подібні вістря стріл представлені в кремаційних похованнях та культурному шарі могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 9, 9; 10, 5; 87, 16—18; Колода 2012, илл. 8, 1—7), у комплексах Бабчанського некрополя (Свистун 2012, илл. 5, 9), у комплексах могильника біля с. Нова Покровка, Кочеток (Кухаренко 1951, рис. 36; Дегтярь 1984, рис. 1, 1—3). Знайдені подібні вістря стріл і на могильнику біля с. Кицівка (Голубев 2017, рис. 5, 6). Такі накопичники стріл датуються VIII—IX ст. (Медведев 1966, с. 59).

Два вістря належать до відділу трьохлопатевих з пером трикутної форми (рис. 2, 7, 8).

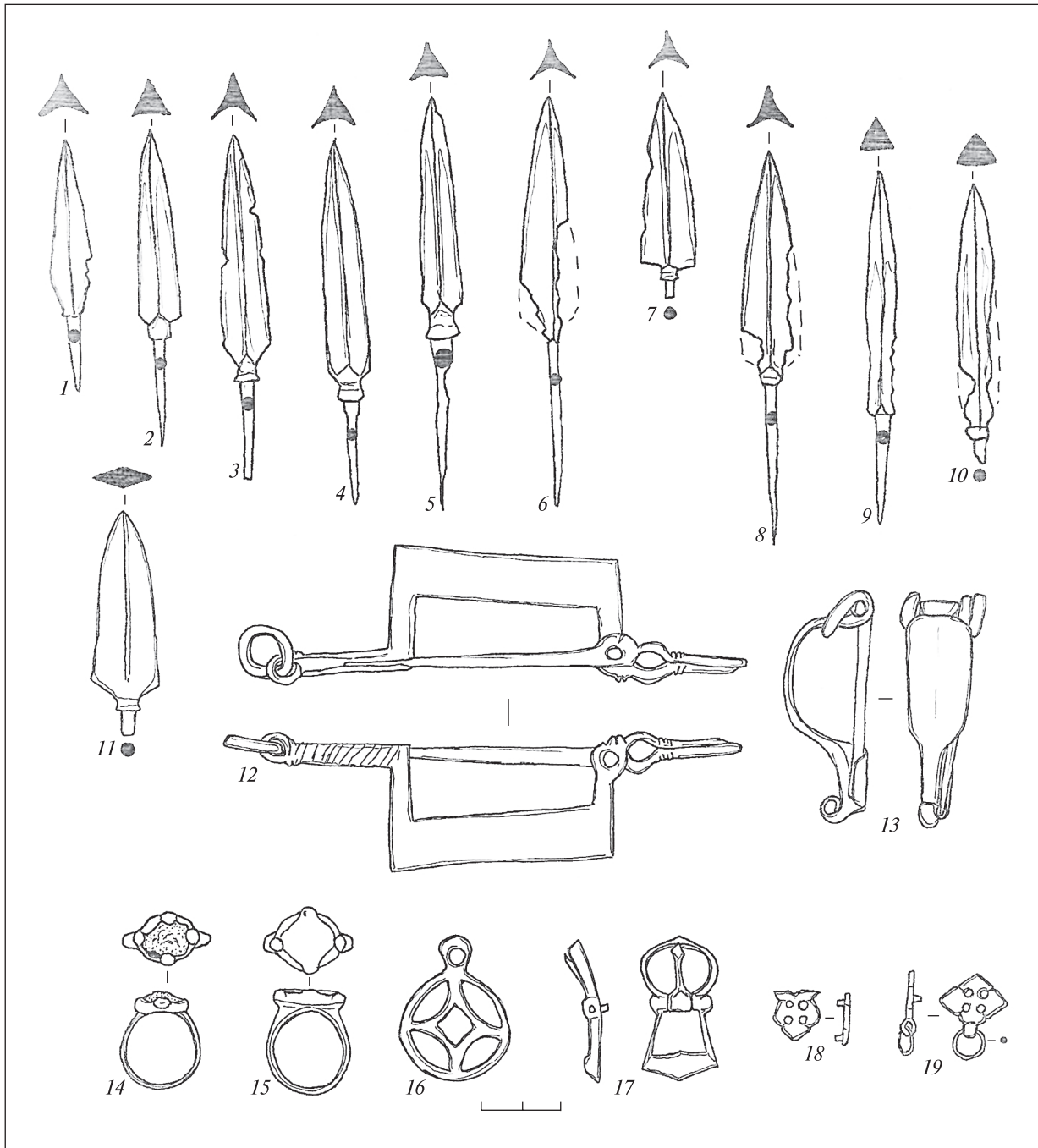

Рис. 2. Зброя, деталі одягу та прикраси: 1–11 — вістря стріл; 12, 13 — фібули; 14, 15 — персні; 16 — підвіска-амулет; 17 — поясна пряжка; 18, 19 — бляшки від поясу

Цей тип вістрів є доволі розповсюдженим у пам'ятках аланського населення салтівської культури (Криганов 1993, с. 53, рис. 2, 1). Проте вони досить часто зустрічаються в кремаційних похованнях салтівського часу (Аксенов, Михеев 2009, рис. 2, 4, 5; 3, 6, 7, 10–13; Дегтярь 1984, рис. 1, 8; Свистун 2012, илл. 8, 8; Колода 2012, илл. 8, 12–14; Пьянков, Тарабанов 2004 рис. 8, 1–19; Тарабанов 1999, рис. 2, 18, 20) та в інгумаційних похованнях степових районів півдня Східної Європи (Власкин, Илью-

ков 1990, рис. 5, 6; Круглов 1992, рис. 4, 12; Савченко 1986, рис. 7, 11).

Одне вістря належить до відділу плоских. Воно залізне, перо має підтрикутну форму (рис. 2, 11). Перо вістря в перетині лінзоподібне та має явно виражене ребро у верхній частині площини. Лопаті зрізані під тупим кутом до кільцеподібного упору для древка. Округлий у перетині черешок втрачено. Розміри вістря $5,5 \times 1,7 \times 0,4$ см. Подібні вістря стріл у пам'ятках басейну Сіверського Дінця вияв-

ляють рідко, проте вони добре представлені в кремація Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. (Пьянков 2001, рис. 6, 7; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 8, 31, 32; Дмитриев 2003, табл. 89, 16).

Кінське спорядження представлено одним залізним стременом та вудилами. **Стремено** з аркоподібною дужкою (рис. 1, 3). Підніжки пласкі та ледь увігнуті, з одним жгутом для їх підсилення. Петля пласка та має округлі обриси з прямокутною та овальною проріззю для путлища. Петлю від арки стремени відділяє невисока перетяжка. Розміри стремени — 17,7 × 11,2 см та 17,5 × 11,6 см. Стремена з округлою у плані петелькою рідко зустрічаються в аланських катакомбних могильниках Подонеччя (Плетнева 1989, рис. 44), значно частіше їх виявляють у волзьких болгар, у племен Північного Уралу (Генинг, Халиков 1964, табл. 9, 10; Мажитов 1981, рис. 55, 66). Проте в поховальних пам'ятках за обрядом кремації як Подонеччя, так і Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. вони інколи також трапляються (Аксенов, Михеев 2006, рис. 42, 4; Дмитриев 2003, табл. 91, 2).

Вудила гризла, яких складається з трьох рухомих частин (загальна довжина 24,5 см) (рис. 1, 4). Середня ланка (7,0 × 1,8 см) — кований металевий стрижень, округлий в перетині, з кільцеподібними взаємоперпендикулярними кінчиками. До цієї ланки за допомогою петелькоподібних закінчень приєднані ще дві частини гризла (7,5 × 3,1 см; 6,1 × 3,2 см), зроблені з підпрямокутних у перетині стрижнів, зварених із утворенням кілець, у які протягнуті псалії та кільця для поводу діаметром 3,7 см. Псалії S-подібні (висотою 15,5 см), з простими дротяними трапецієподібними у плані петлями. Вудила з S-подібними псаліями добре відомі в салтівських старожитностях. Вони зустрічаються в катакомбах аланського населення (Плетнева 1989, рис. 38), в ямних похованнях (Аксенов, Михеев 2003, рис. 5, 28; 6, 3; Аксенов, Хоружая 2005, с. 204, рис. 4, 1), в кремаційних комплексах Подонеччя (Аксенов, Михеев 2006, рис. 10, 7; 11, 2; 18, 6; Дегтярь 1984, рис. 2, 3; Кухаренко 1951, рис. 32, 6; 34; 36; Колода 2012, илл. 11, 5; Свистун 2012, илл. 5, 13). Добре представлені вони в кремаційних комплексах Північно-Західного Кавказу (Дмитриев 2003, табл. 91, 9, 10; Пьянков 2001, рис. 6, 20; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 2, 11; Тарабанов 1999, рис. 2, 3; 3, 10). Хронологічно вудила з S-подібними псаліями більш характерні для пам'яток другої половини VIII — першої поло-

вини IX ст. (Крыганов 1989а, с. 100). Вже наприкінці IX ст. їх остаточно змінили вудила з цвяхоподібними псаліями (Крыганов 1989, с. 107).

Деталі одягу представлені елементами поясної гарнітури, фібулами та металевим поясом-ланцюжком.

Фібула залізна двочленна висотою 5,6 см (рис. 2, 13). Корпус дужковий. Передній кінець корпусу загнутий у кільце. Спинка фібули плавно зігнута і звужується до приймальника. Пружина з нижньою тятивою зроблена з окремого шматка проволочи. Тятива голівки пропущена під шийкою. Приймальник низький, пластинчатий. Задній кінець приймальника (п'ятка) загнутий догори, утворюючи завиток. Висота приймальника 0,7 см; довжина приймальника 2,0 см; ширина спинки 1,5 см. Фібули цього типу добре представлені в кремаціях та поминальних комплексах могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 17, 4; 29, 41; 30, 16; 33, 30; 57, 6; 61, 28; 65, 8; 69, 23; 70, 7; 77, 14). Аналогічні фібули в Подонні знайдені в кількох катакомбних похованнях Дмитрієвського могильника (36, 81, 116, 118, 143, 155) (Плетнева 1989, рис. 59), у комплексах Тополі та Кочеток на Харківщині (Дегтярь 1984, рис. 1, 16; Кухаренко 1951, рис. 31, 1), на Кишівському та Кочетокському некрополях (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 7, 2; Свистун 2012, алл. 8, 25). За межами Подонеччя аналогічні фібули представлені в матеріалах кремаційних могильників Прикубання (Дмитриев, 2003, рис. 88, 19—22; Тарабанов 1992, рис. III: 4; Тарабанов 1999, рис. 2, 17; 3, 11; Гавритухін, Пьянков 2003, рис. 78, 6). Фібули цього типу характерні для поховальних комплексів хронологічного горизонту Сталбіше-Старокорсунська (740—790 рр.) (Комар 2000, с. 52, рис. 4, 27).

Фібула-кресало (рис. 2, 12). Спинка вуглуватого-вигнута та вертикально-пластинчаста за типологією. За допомогою стрижня корпус поєднується з голкою, яка має на кінці верхню частину шипкового пружинного пристрою. Передній кінець корпусу закінчується нижньою частиною пристрою. «Губки» фігурні, видовжені, призматичні у перетині, прикрашені рельєфними рисками. Ніжка фібули щільно орнаментована стилізованими під обмотуючу проволочку скісними рисками. Приймальник низький, пластинчатий. Задній кінець приймальника загнутий догори, утворюючи завиток. У завиток продіте проволочне кільце. Загальна довжина фібули 12 см. Ширина спин-

ки 1,2 см; розміри приймачника 0,6 × 3,2 см. Фібули-кресала добре представлені в кремаційних комплексах другої половини VIII—IX ст. як басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев 2006, с. 127, рис. 37, 9; 72, 5, 6; 77, 7; Аксенов, Михеев 2009, рис. 4, 12; Свистун 2012, илл. 8, 20, 21, 23, 24), так і Північно-Західного Кавказу (Дмитриев 2003, табл. 2, 21, 22).

Пряжка бронзова від поясного ремня (рис. 2, 17). Вона належить до типу овальнорамкових з нерухомим щитком рамкового типу трапецієподібної у плані форми. Щиток на задньому кінці рамки має три зубчасті виступи по краю. Рамка зі щитком відлиті під кутом одне до одного і становлять єдине ціле. На внутрішньому боці пряжки два шпенька з дещо розклепанними кінчиками, якими пряжка кріпилася до ремня. Язичок фігурний з підовальним виступом на передньому кінці, звужений посередині. Розміри рамки 2,0 × 1,6 см; розміри щитка 2,0 × 1,2 см.

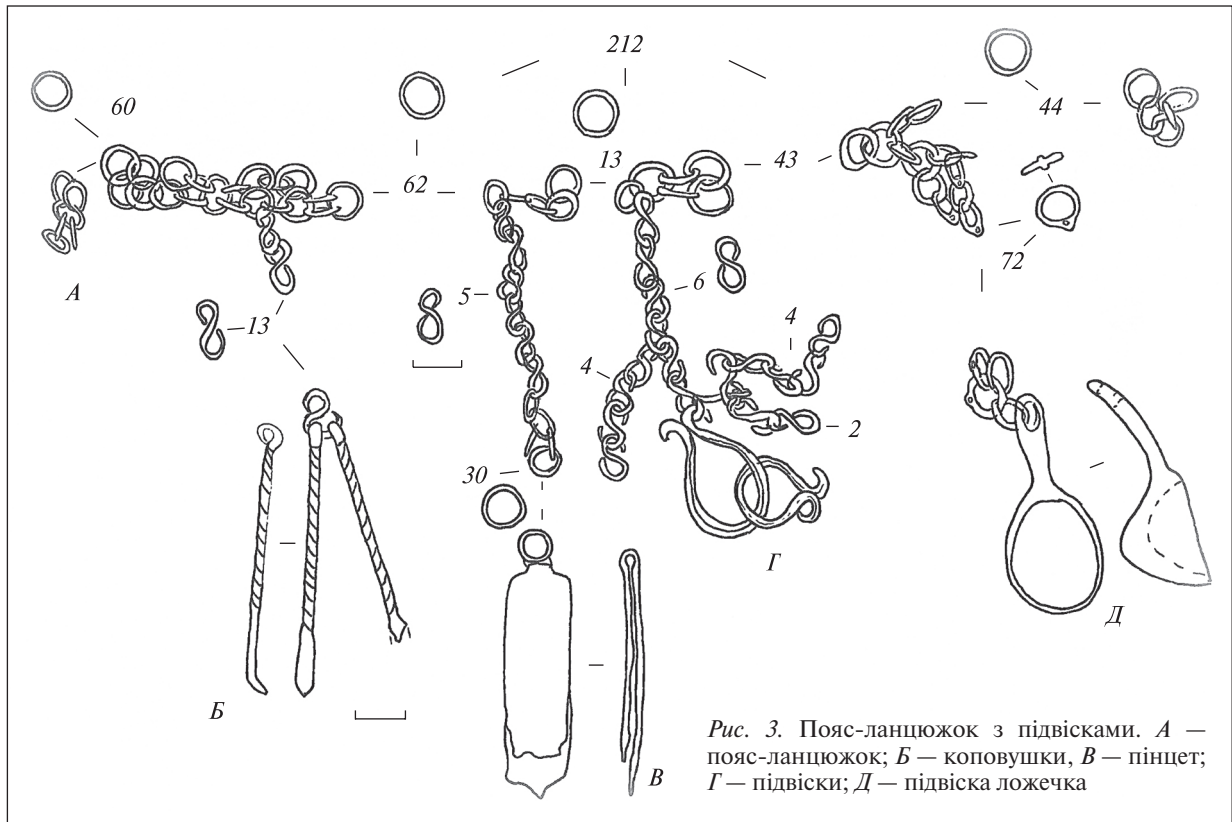
Прикраси поясу представлені **бляшками** двох видів. Всього представлено п'ять литих бляшок. Чотири бляшки мають щиток у вигляді чотирьохкутника, розвернутого одним кутом до гори, напроти якого у нижній частині щитка знаходиться петелька з дротяним кільцем (рис. 2, 19). Розміри бляшок: висота 2,5 см, ширина щитка 1,7 см. Поле щитка прикрашене орнаментом із трьох квіток лотоса, поєднаних між собою, зі стеблеподібною основою. У центрі композиції присутні чотири наскрізних отвори. Межі лотосів та основи окремо позначені додатково підпрацьованими рисками. Із внутрішнього боку щитка бляшки знаходяться два шпеньки для кріплення до шкіри. Кінцівки шпеньків, зазвичай, розклепувались. Шпеньок однієї бляшки втрачено. На двох шпеньках збереглися залишки металевих шайб, які покращували кріплення. Одна бляшка має сліди повторного використання після швидкого ремонту (замість втраченого шпенька, новий було забито у отвір і розклепано обидва кінці). Ще одна поясна бляшка має вигляд трьох квіток лотоса, поєднаних між собою, зі стеблеподібною основою (рис. 2, 18). У центрі композиції присутні чотири наскрізних симетричних отвори. Межі лотосів та основи окремо позначені додатково підпрацьованими рисками. Із внутрішнього боку знаходяться два шпеньки для кріплення до шкіри. Розміри бляшки 1,2 × 1,2 см.

Аналогічні елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки) характерні для комплексів II хронологічного горизонту салтівських старожитностей та можуть бути датовані кінцем VIII

(після 790 р.) — першою третиною IX ст. (Комар 1999, табл. 4, с. 132).

Пояс-ланцюжок з підвісками довжиною 83 см (рис. 3, А). Складається з двох рядів залізних плетених дротяних кілець. Спосіб плетіння: «4 і 1» (в одне кільце продівається чотири) поєднується з «2 і 1» (два кільця з системи «4 і 1» скріплюються ще одним окремим кільцем). Діаметр кілець становить 1,0—1,2 см. Вони виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 1,0—1,2 мм. У частини кілець кінчики зварювались, у інших — розплющувались та склепувались. Використання одночасно і зварених, і склепаних кілець є характерною рисою для кольчуг, які походять з військових поховань давньоруського періоду. Ця техніка була типовою у Київській Русі для кольчужної броні впродовж усього домонгольського періоду (Кирпичников 1971, с. 9, рис. 2). Ланцюжки з кілець кольчужного плетіння трапляються і в інших кремаційних комплексах салтівського часу басейну Сіверського Дінця (Кухаренко 1951, рис. 33, 4). До поясу-ланцюжка були підвішені ще чотири ланцюжка з підвісками. Два з цих ланцюжків склалися з ланок, які мають вісімкоподібну форму. Протилежні кінці ланок знаходилися у одній площині. Ланки цих додаткових ланцюжків виготовлені із залізного дроту прямокутного в перетині. Ланцюжки з ланками вісімкоподібної форми добре представлені в салтівських кремаційних комплексах Подонеччя (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 6, 28—31, 34; Аксенов, Колода 2017, рис. 6; 7). Подібні ланцюжки, але виготовлені з бронзового та залізного дроту, добре представлені в старожитностях басейну Сіверського Дінця та Північного Кавказу (Аксенов 1999, рис. 3, 18; 4, 38; Хоружая 2009, рис. 2, 15; 4, 24; 6, 14, 15; Дмитриев 2003, табл. 87, 17; 88, 34; Пьянков, Тарабанов 1998, рис. 5, 3, 4; Пьянков, Тарабанов 2004, рис. 10, 1, 2, 5—10). Ще один додатковий ланцюжок до паска був зроблений з кілець кольчужного плетіння (рис. 3, Д). Четвертий додатковий ланцюжок складався з двох частин: одна частина представлена ланками кольчужного плетіння, тоді як друга частина ланцюжка складалася з ланок вісімкоподібної форми (рис. 3, В). До усіх додаткових ланцюжків паска були підвішені різні речі: ложечка, дві коповушки, пінцет, кільцеподібна привіска.

Ложечка бронзова розміром 4,1 × 1,9 × 1,5 см (рис. 3, Д). Черпало конусоподібне (діаметром 1,9 см) розміщене під кутом до витягнутої овальної ручки (розміром 2,0 × 0,5 см) з еліпсоподібним отвором для кріплення. Бронзо-

ві ложечки інколи виявляють у катакомбних похованнях салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця (катакомба 5 Старо-Салтівського могильника, катакомба 16 Рубіжанського могильника, катакомба 154 Дмитрієвського некрополя) (Аксенов 1999, рис. 3, 21; Аксенов 2001, рис. 6, 37; Плетнева 1989, рис. 55), проте всі вони, на відміні від зазначеної ложечки, мають наскрізні отвори у дні черпала, завдяки чому їх вважають туалетними ложечками. Вони знаходять свої прямі аналогії в північнокавказьких старожитностях VI—IX ст. (Ковалевская 1981, рис. 62, 70, 82, 84, 121). Представлена на паску ложечка більше схожа до виробів, які входили до складу наборів язичницьких слав'янських амулетів-підвісок, що підвішувались на коротких або довгих ланцюжках, які носили на грудях, або чіплялися на ланцюжках до спеціальних ажурних бляшок (Седов 1982, с. 266, 267, табл. LXXVII, 1, 6, 8; LXXVIII, 5). На відміну від аланських туалетних ложечок, представлений виріб як і слов'янські ложечки-підвіски є символом ситості, добробуту та достатку (Седов 1982, с. 267).

Коповушки залізні. Мають вигляд стрижнів розміром $4,8 \times 0,3$ см та $5,3 \times 0,3$ см, відповідно (рис. 3, Б). Одна коповушка закінчується дещо зігнутою лопаточкою. Кінцівка другої коповушки втрачена. Стрижні прикрашені рифле-

ними смужками. Краї підвісок утворюють завитки, в які продіте кільце для кріплення до поясу. Подібні коповушки добре представлені в катакомбних похованнях салтово-маяцької культури (Плетнева 1989, с. 106, рис. 55; Хоружая 2009, рис. 2, 15). Знайдені вони у кремаційних похованнях салтівського часу Подонеччя та Прикубання (Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 5, 29; Дмитриев 2003, табл. 87, 19).

Пінцет бронзовий розміром $4,5 \times 1,2$ см (рис. 3, В). Виглядає як прямокутна платівка, зігнута навпіл. Внаслідок перебування у вогні, кінцівки спеклися між собою. Подібні пінцети (бронзові та залізні) доволі часто входять до складу туалетних наборів жінок аланського населення Подоння (Плетнева 1989, с. 106, рис. 55). Зустрічаються вони у салтівських кремаційних похованнях регіону (Аксенов, Михеев 2006, с. 149, рис. 9, 31; 33, 31; 37, 5; 38, 22; 53, 21; Лаптев, Аксьонов 2012, рис. 6, 27; 7, 1; Свистун 2012, илл. 8, 17—19) та кремаціях другої половини VIII—IX ст. Прикубання (Дмитриев 2003, табл. 87, 24—26).

Підвіски залізні розміром $2,3 \times 1,5$ см та $2,0 \times 1,3$ см у вигляді кілець (одне продіте в друге, більш видовжене) із дещо зігнутими кінцями (рис. 3, Г). Один із завитків утворює кільце для кріплення до поясу. Призначення цих предметів не визначено.

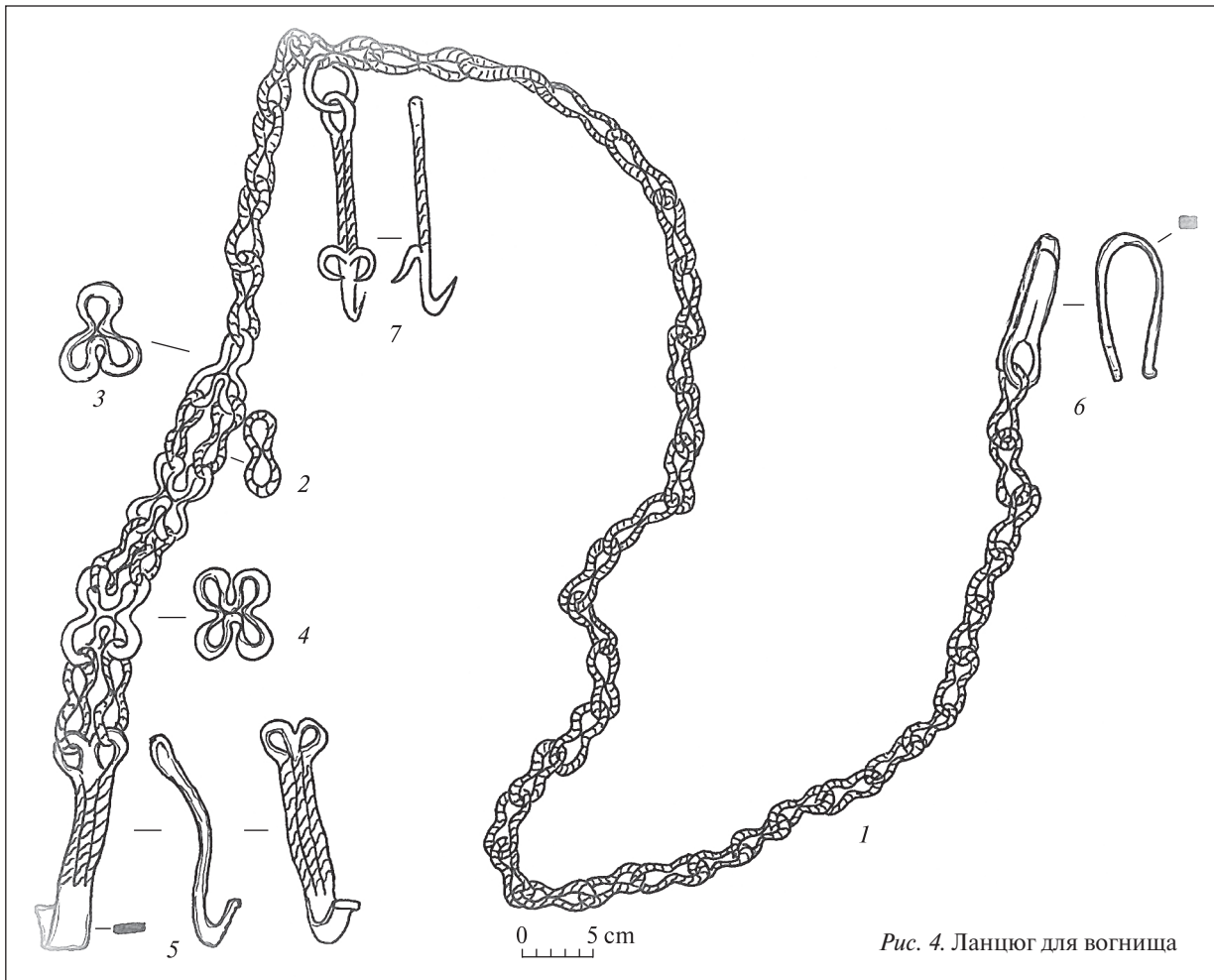

Рис. 4. Ланцюг для вогнища

Найбільш близькою аналогією цьому ланцюжковому поясу є пояс з речового комплексу, що походить з кремаційного могильника біля с. Стара Покровка на Харківщині (Аксенов, Колода 2017, с. 42–43, рис. 2, 7). В обох випадках пояси мали по чотири ланцюжка, що звисали до низу, та до яких були причеплені різні предмети (коповушки, колесо-подібні амулети, ніж, пінцет). Це дає підставу висловити припущення, що, імовірно, металеві ланцюжкові пояси були розповсюджені лише серед представників салтівського населення Подоння, які ховали своїх небіжчиків за обрядом тілоспалення. Відповідно до цього, стає зрозумілим присутність у деяких салтівських кремаційних похованнях басейну Сіверського Дінця фрагментів залізних ланцюжків, очевидно, від таких же самих поясів — поховання 117, 143, 193, 222, 268, 304 могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, рис. 29, 34; 33, 31, 32; 53, 19; 69, 15; 77, 19), зруйноване поховання Ново-Покровського могильника (Кухаренко 1951, рис. 33, 4). Об'єднує всі ці знахідки присутність в них одночасно і зваре-

них, і склепаних залізних кілець, які використовувалися для виготовлення захисного обладунку (кольчуг). Цікаво, що до обох ланцюжкових пасків було причеплено по виробу, які не є типовими для алано-болгарського населення салтово-маяцької культури, а саме: до паска з Кицівського могильника — бронзова ложечка-амулет (рис. 3, Д), до паску зі Старої Покровки — залізний ніж з волютоподібним наверхом (Аксенов, Колода 2017, рис. 7, 4). Ці обидва предмети, імовірно, слід розглядати як факт контактів алано-болгар Подоння зі слов'янським населенням лісостепової зони Східної Європи.

Власні прикраси представлені двома бронзовими *перснями* (рис. 2, 14, 15). Один перстень розміром $2,4 \times 2,0$ см має щиток ромбічної форми, по кутам якого розташовані лапки, що утримують оплавлену вставку зі скла блідо-зеленого кольору (рис. 2, 14). Жуковина вставлена в отвір, відлитий у тілі персня. Шинка розміром $1,3 \times 1,3$ см пласка, вузька, з розширенням у зоні щитка. Перехід шинки до щитка позначений ледь вираженим виступом.

Другий перстень розміром $2,4 \times 2,0$ см має щиток ромбічної форми, що імітує жуковину закріплену чотирма хрестоподібно розміщеними «псевдо-лапками» (рис. 2, 15). Шинка пласка, доволі широка, з розширенням у зоні щитка. Перехід шинки до щитка позначений підтримкутним виступом. Аналогічні персні в салтівський час у пам'ятках різних народів Східної Європи (Плетнева 1981, рис. 37, 6; Генинг, Халиков 1964, табл. XIV, 14). Вони доволі добре представлені в кремаційних похованнях салтівського часу (Аксенов, Михеев 2006, с. 145; Свистун 2012, илл. 9, 15, 16, 21; Дмитриев 2003, табл. 88, 16).

Культові предмети представлені *амулетом*, який має форму колеса з чотирма вписаними спицями, які утворюють у плані ромб (рис. 2, 16). Підвішувався за допомогою округлого вушка з нерівно розташованим отвором. Розмір амулета $3,8 \times 3,0$ см. Подібні за формою амулети представлені в аланських похованнях VIII—IX ст. як Подоння, так і Північного Кавказу (Ковалевская 1995, с. 135; Флерова 2001, рис. 5, 1—6). Такі амулети були знайдені і в похованнях 145, 289 кремаційного могильника Суха Гомільша (Аксенов, Михеев 2006, с. 135, рис. 33, 51; 70, 34).

Господарсько-побутовий інвентар представлений *ланцюгом для вогнища* (рис. 4, 1), загальна довжина якого становить 286 см. Ланцюг складається з вісімкоподібних ланок (середні розміри: $7,5 \times 2,6 \times 1,0$ см) (рис. 4, 2), зроблених з чотирьохгранного стрижня, закрученого навколо повздовжньої вісі. На одному кінці ланцюга — підковоподібний прямокутний у перетині гак, з кільцем та завитком по краях (рис. 4, 6). На другому кінці — фігурний вигнутий гак із закручених трьох стрижнів, які переходять у суцільну металеву прямокутну у перетині платівку із завитком на кінці (рис. 4, 5). До ланцюга гак кріпиться двома кільцями. До цього гаку приєднана частина ланцюга із трьох пар вісімкоподібних ланок, скріплених двома чотирьохпелюстковими (рис. 4, 4) та однією трьохпелюстковою (рис. 4, 3) розетками із сплосчених прямокутних у перетині стрижнів. Приблизно на одній чверті довжини ланцюга (80 см), ближче до фігурного гаку кріпиться за допомогою кільця підвіска-гак довжиною 25 см (рис. 4, 7). Вона зроблена із зігнутого навіпіл підпрямокутного у перетині стрижня, звареного на нижньому кінці в гострий гак. Центральна частина підвіски-гаку закручена, а верхня, яка утворює кільце, овальна у перетині. У нижній частині гаку два волютоподіб-

них завитка, закручені кінцівками до ланцюга. Вони натякають на стилізоване зображення рогів бика. Аналогічні ланцюги для вогнища були знайдені в похованнях П'ятницького могильника (Шрамко 1983, рис. 11, 16), в комплексі біля с. Тополі (Кухаренко 1951, рис. 31, 13), в ямі 1 Кочетокського могильника (Свистун 2012, илл. 3), в кремаційних похованнях Кубано-Чорноморського регіону другої половини VIII—IX ст. (Дмитриев 2003, табл. 92, 10). Подібні ланцюги для вогнища осетини використовували ще на початку XX ст. (Калоев 2004, с. 248, рис. 4).

Таким чином, усі речі комплексу є типовими для кремаційних салтівських старожитностей басейну Сіверського Дінця та знаходять широкі аналогії в кремаційних могильниках хозарського історико-культурного періоду Північного Кавказу. Численні аналогії речам комплексу дозволяють датувати його кінцем VIII — серединою IX ст. Речовий склад комплексу вказує, що він пов'язаний з двома людьми: чоловіком та жінкою. Чоловіку належали предмети озброєння, кінське спорядження, фібула-кресало, елементи поясної гарнітури, один з пернів. Жінку в цьому комплексі репрезентували: друга фібула з петелькою на кінці пластинчатого приймача, другий перстень, пояс ланцюжок с підвісками та колесоподібний амулет. Чоловік та жінка, імовірно, представляли одну сім'ю, на це вказує присутність у комплексі ланцюга для вогнища, який у осетин виступав наочним символом домівки.

Аксенов В.С. К вопросу об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам погребений с сожжением Сухогомольшанского и Красногорского могильников). *Вісник Харківського державного університету* (ред. С.І. Посохов). 1998, № 413, вип. 30, с. 34—41.

Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*. 1999, № 2, с. 137—149.

Аксенов В.С. Новые поминальные комплексы воиновсадников салтовского времени с территории Верхнего Подонечья. *Ступи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евлевский). *Хазарское время*. Донецк, 2005, т. 4, с. 357—368.

Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье. *Донская археология*. 1999, № 3—4, с. 34—40.

Аксенов В.С., Колода В.В. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине. *Хазарский альманах*. Москва, 2017, т. 15, с. 37—57.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*. 2003, № 5—6, с. 179—191.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв. *Хазарский альманах*. Киев; Харьков, 2006, т. 5.

- Аксёнов В.С., Михеев В.К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры. *Стены Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евлевский). *Хазарское время*. Донецк, 2009, т. 7, с. 387—406.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В. Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.). *Хазарский альманах*. Харьков, Киев, 2005, т. 4, с. 199—215.
- Алихова А.Е. Материальная культура среднецентинской мордвы VIII—IX вв. Саранск, 1969.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж, 1991.
- Власкин М.В., Ильюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маньча. *Советская археология*. 1990, № 1, с. 137—153.
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX вв. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв.* (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 2003, с. 195—200.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больше-Тарханский могильник. Москва, 1964.
- Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремационный могильник біля с. Бабчанка на Харківщині. *В.К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження* (ред. В.С. Аксьонов, В.В. Колода). Харків, 2017, с. 30—41.
- Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце. *Советская археология*. 1984, № 2, с. 239—243.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей VI—IX веков. *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV—XIII вв.* (ред. Б.А. Рыбаков). Москва, 2003, с. 200—205.
- Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя болгар VIII—X вв. *Ранние болгары в Восточной Европе* (ред. А.Х. Халиков). Казань, 1989, с. 107—121.
- Калоев Б.А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. Москва, 2004.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. *Свод археологических источников* (ред. Б.А. Рыбаков). Е 1—36. Ленинград, 1971.
- Ковалевская В.Б. Северокавказские древности. *Стены Евразии в эпоху средневековья* (ред. С.А. Плетнева). Москва, 1981, с. 83—97.
- Ковалевская В.Б. Хронология древностей северокавказских алан. *Аланы: история и культура* (ред. В.Х. Тхмезов). Владикавказ, 1995, с. 123—183.
- Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження* (ред. Г.Є. Свистун). Харків, 2012, вип. 2, с. 30—36.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*. 1999, № 2, с. 111—136.
- Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые вопросы возникновения салтовской культуры. *Findo-Ugrica*. 2000, № 1, с. 42—66.
- Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII—XIV вв. (оружие ближнего боя). Москва, 2008.
- Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. *Археологія*. 1993, № 2, с. 52—62.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. *Дис. ... канд. ист. наук*. Харьков, 1987.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). *Проблемы археологии Поднепровья* (ред. В.В. Отрощенко). Днепропетровск, 1989, с. 98—114.
- Крыганов А.В. Восточноевропейские кочевнические удила VII—X вв. *Вестник Харьковского государственного университета* (ред. В.И. Булах). 1989а. №. 342, с. 95—101.
- Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV — начала XIII веков. Сумы, 2012.
- Круглов Е.В. Хазарские погребения в бассейне реки Иловли. *Советская археология*. 1992, № 4, с. 176—183.
- Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1951, т. XLI, с. 99—108.
- Лаптев А. А. Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Междунар. научн. конференции (28—29 октября 2010 г.)* (ред. С.В. Дьячков). Харьков, 2010, с. 73—74.
- Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцкий кремационный могильник біля с. Кицівка на Харківщині. *Археологія*. 2012, № 4, с. 95—109.
- Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII—XIII вв. Москва, 1981.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). Москва, 1966.
- Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах*. Киев; Харьков, 2004, т. 3, с. 74—93.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.
- Пьянков А.В. Касоги — касахи — кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. *Материалы и исследования по археологии Кубани* (ред. И.И. Марченко). Краснодар, 2001, вып. 1, с. 198—213.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. *Древности Кубани*. Краснодар, 1998, вып. 13, с. 18—32.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (Раскопки 1989 г.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*. Армавир, 2004, вып. 3, с. 275—292.
- Савченко Е.И. Крымский могильник. *Археологические открытия на новостройках* (ред. И.С. Каменецкий). Москва, 1986, вып. 1, с. 70—101.
- Свистун Е.Г. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация). *Салтово-маяцка археологічна культура: проблеми та дослідження* (ред. Г.Є. Свистун). Харків, 2012, вип. 2, с. 79—84.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. Москва, 1982.
- Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казазово. *Проблемы археологии и этнографии* (ред. Р.Ф. Итс). Ленинград, 1983, вып. II, с. 148—155.
- Тарабанов В.А. Раскопки средневекового кремационного могильника у с. Молдовановское Крымского района в 1989 г. *Археологические раскопки на Кубани в 1989—1990 годах*. Ейск, 1992, с. 76—79.
- Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году. *Древности Кубани*. Краснодар, 1999, вып. 14, с. 20—26.
- Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. Иерусалим, Москва, 2001.

Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года). *Ступи Европы в эпоху средневековья* (ред. А.В. Евглевский). *Хазарское время*. Донецк, 2009, т. 7, с. 259—294.

Шрамко Б.А. Погребения VIII—X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. *Древнерусское государство и славяне* (ред. Л.Д. Поболь). Минск, 1983, с. 48—50.

Надійшла 27.09.2018

А.В. Старик¹, В.С. Аксенов²

¹ Кандидат исторических наук, заместитель директора по научной работе Днепропетровского национального исторического музея имени Д.И. Яворницкого

² Кандидат исторических наук, зав. отделом археологии Харьковского исторического музея имени М.Ф. Сумцова

ВЕЩИ САЛТОВСКОГО ВРЕМЕНИ С КОЛЛЕКЦИИ ДНЕПРОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМЕНИ Д.И. ЯВОРНИЦКОГО

В статье анализируется вещевой комплекс, выявленный на кремационном могильнике близ с. Кицевка Печенежского района Харьковской области, находящийся в фондах Днепропетровского национального исторического музея имени Д.И. Яворницкого. Ввиду отсутствия каких-либо костных остатков рассмотренный комплекс не относится к категории погребальных памятников, а связан с поминальной обрядностью населения салтовской культуры лесостепного населения Хазарского каганата. Исходя из многочисленных аналогий рассматриваемым вещам в кремационных погребениях и поминальных комплексах бассейна Северского Донца и Северо-Западного Кавказа, рассмотренный вещевой комплекс может быть датирован концом VIII — серединой IX вв.

Вещевой состав комплекса указывает, что он связан с двумя людьми — мужчиной и женщиной. Мужчине принадлежали предметы вооружения, снаряжение коня, фибула-кресало, элементы поясной гарнитуры. С женщиной в комплексе связаны: вторая фибула с завитком на конце длинного приемника, пара перстней, пояс-цепочка с подвесками, колесовидный амулет. Мужчина и женщина, по-видимому, составляли одну семью, на что указывает присутствие в комплексе надочажной цепи.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская (салтово-маяцкая) культура, Харьковская обл., поминальный комплекс, вооружение, упряжь, детали одежды, предметы хозяйственного назначения.

Oleksandr V. Starik¹, Viktor S. Aksenov²

¹ Ph.D., Associate Scientific Director of the Dnipro National Historical Yavornytskyi Museum

² Ph.D., Head of the Archaeology Department of the Kharkiv Historical Sumtsov Museum

THE ARTEFACTS FROM THE “HIDING PLACE” OF THE SALTVOV PERIOD IN THE COLLECTION OF THE DNIPRO NATIONAL HISTORICAL YAVORNYTSKYI MUSEUM

The complex of artefacts, found on the cremation burial ground near Kytsivka village, Pechenihiy district, Kharkiv region and kept in the Dnipro National Historical Yavornytskyi Museum is analyzed in the paper. Due to the absence of bone remains the assemblage was not a funerary site but it is connected with the memorial rites of the Saltov culture population of the Khazar Khaganate. The complex of objects can be dated to the end of the 8th — the middle of the 9th centuries basing on the numerous analogies found in the cremation burials and memorial assemblages of Siverskyi Donets river and North-Western Caucasus basin.

The objects from assemblage indicate that it is associated with a man and woman. The weapon, horse equipment, fibula-steel and elements of a belt set were male's. The second fibula with a curl at the end of a long receiver, the pair of rings, the belt-chain with pendants and a wheel-shaped amulet were connected with a woman. The man and the woman, apparently, were the family which is indicated by the presence of fireplace chain in the assemblage

К е у в о р д с: Saltov (Saltov-Maiatska) culture, Kharkiv region, funerary complex, armament, harness, details of clothing, household items.

References

- Aksenov V.S. K voprosu ob urovne vooruzhennosti naseleniia saltovskoi kul'tury (po materialam pogrebenii s sozhzheniem Sukhogomolshanskogo i Krasnogorskogo mogilnikov). *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu* (ed. S.I. Posokhov). 1998, no. 413, iss. 30, pp. 34-41.
- Aksenov V.S. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*. 1999, no. 2, pp. 137-149.
- Aksenov V.S. Novye pominalnye komplekсы voinov-vsadnikov saltovskogo vremeni s territorii Verkhnego Podonechia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2005, vol. 4, pp. 357-368.
- Aksenov V.S., Volovik S.I. Novyi saltovskii mogilnik v verkhnem Podoneche. *Donskaia arkheologija*. 1999, no. 3-4, pp. 34-40.
- Aksenov V.S., Koloda V.V. Bogaty veshchevoi kompleks bliz Staroi Pokrovki na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*. Moskva, 2017, vol. 15, pp. 37-57.
- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kul'tury Krasnaia Gor'ka. *Vita antiqua*. 2003, no. 5-6, pp. 179-191.

- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII-X vv. *Khazarskii almanakh*. Kiev; Kharkov, 2006, vol. 5.
- Aksenov V.S., Mikheev V.K. Pogrebeniia so slozhnosostavnymi lukami biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2009, vol. 7, pp. 387-406.
- Aksenov V.S., Khoruzhaia M.V. Novye rannesrednevekovye zakhoroneniia Netailovskogo mogilnika (raskopki 2002-2004 gg.). *Khazarskii almanakh*. Kharkov; Kyiv, 2005, vol. 4, pp. 199-215.
- Alikhova A.E. Materialnaia kultura srednetcniiskoi mordvy VIII-IX vv. Saransk, 1969.
- Degtiar A.K. Kompleks iz pogrebeniia voina u s. Kochetok na Severskom Dontce. *Sovetskaia arkheologiia*. 1984, no. 2, pp. 239-243.
- Dmitriev A.V. Mogilnik Diurso - etalonnii pamiatnik drevnosti VI-IX vekov. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkazie v epokhu IV-XIII vv.* (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 2003, pp. 200-205.
- Flerova V.E. Obrazy i siuzhety mifologii Khazarii. Ierusalim; Moskva, 2001.
- Gavritukhin I.O., Piankov A.V. Drevnosti i pamiatniki VIII-IX vv. *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkazie v epokhu IV-XIII vv.* (ed. B.A. Rybakov). Moskva, 2003, pp. 195-200.
- Gening V.F., Khalikov A.Kh. Rannie bolgary na Volge: Bolshe-Tarkhanskii mogilnik. Moskva, 1964.
- Holubiev A.M. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Babchanka na Kharkivshchyni. V.K. Mikheiev. *Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia* (eds. V.S. Aksonov, V.V. Koloda). Kharkiv, 2017, pp. 30-41.
- Izmailov I.L. Oruzhie blizhnego boia bolgar VIII-X vv. *Rannie bolgary v Vostochnoi Evrope* (ed. A.Kh. Khalikov). Kazan, 1989, pp. 107-121.
- Kaloev B.A. Osetiny: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie. Moskva, 2004.
- Khoruzhaia M.V. Katakombnye zakhoroneniia glavnogo Verkhnee-Saltovskogo mogilnika (raskopki 2004 goda). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia* (ed. A.V. Evglevskii). *Khazarskoe vremia*. Donetsk, 2009, vol. 7, pp. 259-294.
- Kirpichnikov A.N. Drevnerusskoe oruzhie, vol. 3. Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX-XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (ed. B.A. Rybakov). E 1-36. Leningrad, 1971.
- Kochkarov U.Yu. Vooruzhenie voinov Severo-Zapadnogo Predkavkazia VIII - XIV vv. (oruzhie blizhnego boia). Moskva, 2008.
- Koloda V.V. Eshche odna gruppa saltovskikh artefaktov iz Sukhoi Gomolshi. *Saltovo-maiatskaia arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia* (ed. H.Ye. Svystun). Kharkiv, 2012, vol. 2, pp. 30-36.
- Komar A.V. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*. 1999, no. 2, pp. 111-136.
- Komar A.V. Gorizont Stolbishche-Starokorsunskaiia i nekotorye voprosy vozniknoveniia saltovskoi kultury. *Finno-Ugrica*. 2000, no. 1, pp. 42-66.
- Kovalevskaia V.B. Severokavkazskie drevnosti. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia* (ed. S.A. Pletneva). Moskva, 1981, pp. 83-97.
- Kovalevskaia V.B. Khronologiia drevnosti severokavkazskikh alan. *Alany: istoriia i kultura* (ed. V.Kh. Tkhamenov). Vladikavkaz, 1995, pp. 123-183.
- Kruglov E.V. Khazarskie pogrebeniia v basseine reki Ilovli. *Sovetskaia arkheologiia*. 1992, no. 4, pp. 176-183.
- Kryhanov A.V. Viiskova sprava rannoserednovichnykh alaniv Podonnia. *Arkheolohiia*. 1993, no. 2, pp. 52-62.
- Kryganov A.V. Vooruzhenie i konskoe snariazhenie kochevnikov iuga Vostochnoi Evropy VIII-X vv. *Diss. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv, 1987.
- Kryganov A.V. Vooruzhenie i voisko naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam mogilnikov s obriadom truposozhzhenniia). *Problemy arkheologii Podneprov'ia* (ed. V.V. Otroschenok). Dnepropetrovsk, 1989, pp. 98-114.
- Kryganov A.V. Vostochnoevropeiskie kochevnicheskie udila VII-X vv. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta* (ed. V.I. Bulakh). 1989a. no. 342, pp. 95-101.
- Kryganov A.V. Voennoe delo kochevnikov Severnogo Prichernomoria kontca IV - nachala XIII vekov. Sumy, 2012.
- Kukhareno Yu.V. O nekotorykh arkheologicheskikh nakhodkakh na Kharkovshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. 1951, vol. 41, pp. 99-108.
- Laptev A. A. Novyi krematsionnyi mogilnik saltovskoi kultury u s. Kitevka Pechenezhskogo r-na Kharkovskoi obl. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VII Mezhdunar. nauchn. konferentsii* (28-29 oktiabria 2010 g.) (ed. S.V. Diachkov). Kharkiv, 2010, pp. 73-74.
- Laptev O.O., Aksonov V.S. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Kytsivka na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia*. 2012, no. 4, pp. 95-109.
- Mazhitov N.A. Kurgany Iuzhnogo Urala VIII-XIII vv. Moskva, 1981.
- Medvedev A.F. Ruchnoe metatelnoe oruzhie (luk, strely, samostrel). Moskva, 1966.
- Mikheev V.K. Severo-zapadnaia okraina Khazarii v svete novykh arkheologicheskikh otkrytii. *Khazarskii almanakh*. Kyiv; Kharkiv, 2004, vol. 3, pp. 74-93.
- Piankov A.V. Kasogi - kasaki - kashaki pismennykh istochnikov i arkheologicheskie realii Severo-Zapadnogo Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani* (ed. I.I. Marchenko). Krasnodar, 2001, no. 1, pp. 198-213.
- Piankov A.V., Tarabanov V.A. Krematsionnye pogrebeniia Kubani i Podonia saltovskogo vremeni: edinstvo proiskhozhdeniia ili sluchainoe skhodstvo. *Drevnosti Kubani*. Krasnodar, 1998, no. 13, pp. 18-32.
- Piankov A.V., Tarabanov V.A. Voinskii kompleks 25 iz Moldovanovskogo mogilnika (Raskopki 1989 g.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Armavir, 2004, no. 3, pp. 275-292.
- Pletneva S.A. Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks. Moskva, 1989.
- Savchenko E.I. Krymskii mogilnik. *Arkheologicheskie otkrytiia na novostroikakh* (ed. I.S. Kamenetskii). Moskva, 1986, no. 1, pp. 70-101.

- Sedov V.V. Vostochnye slaviane v VI-XIII vv. Moskva, 1982.
- Shramko B.A. Pogrebeniia VIII-X vv. u s. Piatnitckoe v Kharkovskoi oblasti. *Drevnerusskoe gosudarstvo i slaviane* (ed. L.D. Pobel). Minsk, 1983, pp. 48-50.
- Svistun E.G. Novyi krematcionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva (predvaritelnaia informatsiia). *Saltovo-maiatka arkeologichna kultura: problemi ta doslidzhennia* (ed. G.E. Svistun). Kharkiv, 2012, no. 2, pp. 79-84.
- Tarabanov V.A. Srednevekovi mogilnik u aula Kazazovo. *Problemy arkeologii i etnografii* (ed. R.F. Its). Leningrad, 1983, no. 2, pp. 148-155.
- Tarabanov V.A. Raskopki srednevekovogo krematcionnogo mogilnika u s. Moldovanovskoe Krymskogo raiona v 1989 g. *Arkeologicheskie raskopki na Kubani v 1989-1990 godakh*. Eisk, 1992, pp. 76-79.
- Tarabanov V.A. Issledovanie rannesrednevekovykh pamiatnikov v Adygee v 1986 godu. *Drevnosti Kubani*. Krasnodar, 1999, no. 14, pp. 20-26.
- Vinnikov A.Z., Afanasev G.E. Kultovye komplekсы Maiatckogo selishcha. Voronezh, 1991.
- Vlaskin M.V., Iliukov L.S. Rannesrednevekovy kurgany s rovikami v mezhdureche Sala i Manycha. *Sovetskaia arkeologiya*. 1990, no. 1, pp. 137-153.